APAGA

Quarterly

آپاگا

فصلنامه

فصلنامه فرهنگی – اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی

An International Journal of Oriental Studies

ISSN 1682-5438

شماره ۹۳ بهار (خرداد) ۱۴۰۲

No. 93, Հունիս, 2023

ԱՊԱԳԱ

Հանդես

APAGA

Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես

An International Journal of Oriental Studies

Ani/Անի/آنی

ISSN 1682-5438

Համար 93 Հունիս, 2023 թ.

No. 93 June 2023

ԱՊԱԳԱ Համար 93 Հունիս, 2023 APAGA

No. 93, June, 2023

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես

An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր

License-holder, Publisher & Editor-in-Chief

էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian,

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան

POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com

E-mail: apaga98@hotmail.com **ISSN 1682-5438**

Բովանդակություն

Հայերեն Անի

Անգլերեն Ռազմական ճնշումները Հայաստանում

Պարսկերեն Հայերի դերը Օսմանական Թուրքիայում

Contents

Armenian Ani and surrounding regions

English The military colonization of Armenia and…

Persian Role of Armenians in Ottoman empire

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: $ 20 per year Գինը 10000 ռիալ

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی

شماره ۹۳ بهار ۱۴۰۲

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان

صندوق پستی شماره ۹۴۸۸-۱۵۸۷۵

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.ApagaOnline.com و www.apagamonthly.4t.com

پست الکترونیکی **apaga98@hotmail.com**

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی نقش ارمنیان در امپراتوری عثمانی

ارمنی شهر آنی و نواحی همجوار

انگلیسی تاریخ تعرض نظامی درارمنستان و قفقاز

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوما" بیانگر موضع "آپاکا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۱۰۰۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصرپلاک ۱۱۴۸

Կամսար Ավետիսյան

ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԷՏՅՈՒԴՆԵՐ

ԱՆԻ ԵՎ ՀԱՐԱԿԻՑ ՎԱՅՐԵՐ[1]

«Այստեղ զգում եմ ինձ հպարտ, ազատ, վեհ, մտքերս թռիչք են գործում, ճնշում չկա ուսերիս վրա, հորս տանն եմ, դարերով հորս տանը, թվում է, որ միշտ այստեղ եմ գտնվել, այստեղ եմ հասակ առել և հավիտյան այստեղ եմ լինելու այս հավիտենական գեղեցկության հետ»:

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ:

«Ի՞նչ է Անին: Կան, իհարկե, բաներ, որոնց մասին, որքան էլ ձգտենք հաղորդել, մեր ուժերից վեր է: ...Դա հնագույն հայկական մայրաքաղաքի աշխարհի իսկական հրաշալիքներից մեկի՝ Անի քաղաքի ավերակներն են»:

ԿՈՆՍՏԱՆՏԻՆ ՊԱՈՒՍՏՈՎՍԿԻ:

[1] *Ավետիսյան Կ.Մ., Հայրենագիտական էտյուդներ: «Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան, 1979, գլուխ 15:*

Անին Բագրատունյաց Հայաստանի նշանավոր մայրաքաղաքն էր, որի ավերակները գտնվում են Ախուրյանի աջ ափին, Լենինականից հիսունհինգ կիլոմետր հեռու, իսկ Անի կայարանից ընդամենը ութ կիլոմետր:

Անի անվանման ստուգաբանությունը բացատրվում է երկու կերպ. առաջինը, ենթադրվում է, որ այս անունը առաջացել է Անահիտ աստվածուհու անունից: Իսկ մի այլ մեկնաբանումով Անի անունը ծագել է Հայասա ժողովրդի Անիա թագավորի անունից: Անի անունով նշանավոր ամրոց է եղել պատմական Հայաստանի Բարձր Հայքի Դարանաղի գավառում: Երզնկայից Ակն տանող ճանապարհի վրա, Եփրատի ձախ ափին: Այնպես որ Անի անունը այստեղից է եկել Շիրակ:

Ղարսի սարահարթից դեպի հարավ-արևելք, Ղարս քաղաքից հիսուն կիլոմետր հեռու ընկած է պատմական մեծ անցյալ ունեցող այս քաղաքը: Ալաջա լեռը նրան բաժանում է Ղարսի շրջանից:

Անին, պատմական Հայաստանի նշանավոր այս քաղաքը, իր հազար տարին բոլորեց 1961 թվականին: Անին այժմ էլ մնացել է հազվագյուտ, անաղարտ միջնադարյան քաղաք, որը չի ենթարկվել հետագա դարերի վերակառուցմանը:

961 թվականին Աշոտ Գ Բագրատունին իր մայրաքաղաքը Ղարսից տեղափոխուում է Անի: Բագրատունյաց մայրաքաղաքը դառնում է միաժամանակ վաճառաշահ և կուլտուրական կենտրոն:

Քաղաքի արևելյան կողմից խոր ձորով հոսում է Ախուրյանը, իսկ արևմտյան կողմից՝ Ալաջա վտակը, որոնք միանում են բնականից գոյացած մի եռանկյունու ծայրում, քաղաքի հարավային կողմում: Այս երկու գետերի միացման տեղում եռանկյունաձև մի տարածություն կա, որի հարթության վրա էլ փռված է Անի քաղաքը: Ալաջայի կողմը ուղղված մասում կան բազմաթիվ այրեր ու բնական ամրություններ: Այս մասում է գտնվում Կուսանաց անապատը իր նշանավոր եկեղեցիով:

Անիի հարավային մասում, մի վիթխարի ժայռի վրա է գտնվում քաղաքի միջնաբերդը: Արևելյան կողմից ժայռը գրեթե ուղղահայաց իջնում է դեպի Ախուրյանի ձորը: Ամբողջ ժայռագագաթը ծածկված է փլատակների շեղջերով:

Հայոց Աշոտ Գ թագավորը, որը հայտնի է Աշոտ Ողորմած անունով, հաճախ էր գալիս Շիրակ: Նա շատ էր հավանում Անի ամրոցի անառիկ դիրքը ու այնտեղի զով կլիման:

Հազար տարի սրանից առաջ նա Անին գնում է Կամսարականներից և այնտեղ կառուցում իր թագավորանիստ գեղեցիկ քաղաքը, այստեղ հաստատելով հայոց Բագրատունյաց աթոռը: Նա Անին զարդարեց վանքերով, կառուցեց որբանոցներ ու ծերանոցներ, որի համար էլ կոչվեց Աշոտ Ողորմած:

Ականատես պատմիչների վկայությամբ Անին շուտով դառնում է աշխարհահռչակ քաղաք: Նա զարդարվում է բազմաթիվ տուֆակերտ գեղեցիկ կոթողներով, որոնցից շատերն ունեն համաշխարհային արժեք:

Անին իր ծաղկման գագաթնակետին հասավ 10-րդ դարում: Հնուց մնացած այն արտահայտությունը, որ եթե «Աշխարհն ավերվի, Անին կշինի, Անին ավերվի, աշխարհը չի շինի», խոսում է նրա մեծ անցյալի և հզորության մասին:

Անիից, այդ հարուստ ու բարեշեն քաղաքից, մնացել են բազմաթիվ պալատներ, եկեղեցիներ և քաղաքը շրջապատող պարիսպների ավերակներ:

Անիի պեղումները իր ժամանակին կատարվեցին գիտնականներ Նիկոլայ Մառի, Հովսեփ Օրբելու և Թորոս Թորամանյանի կողմից: Անիի ավերակների ուսումնասիրությունը գիտական աշխարհի առաջ բացեց միջնադարյան մի քաղաք, որը մարդկանց հիացրեց իր կուլտուրայով ու փառավոր անցյալով:

Անիի շենքերը, եկեղեցիները հայ ճարտարապետության լավագույն գործերն են: «Անկրկնելի է և յուրաքանչյուր ժողովուրդը ու նրա հոգեկան կառուցվածքը: Իսկ դա ստեղծում է նաև ազգային անկրկնելի արվեստ... Ազգային արվեստները մարդկության, մարդկային արվեստի ադամանդի հանքերն են: Որքան բազմազան լինեն այդ հանքերը, այնքան արժեքավոր կլինեն մարդկության արվեստի ադամանդները»:

Ամենից շատ, իր ճարտարապետական ոճով հայտնի է Անիի Մայր եկեղեցին, որը կառուցել է Տրդատ ճարտարապետը:

Անիի ճարատարապետության անցյալի փառքի այդ լուռ վկայի՝ Մայր տաճարի կառուցումը սկսվել է 960 թվականին և ավարտվել 1001 թվականին: Նրա կառուցողը եղել է Տր–դատ ճարտարապետը, որը բազմաթիվ այլ կոթողներ ու շենքեր է կառուցել Շիրակում և այլ տեղերում:

Անիի մայր եկեղեցին իր գեղեցիկ քանդակների, արտաքին զարդարանքների հետ միասին ունեցել է նաև մի այնպիսի առանձնահատկություն, որ համաշխարհային ճարտարապետության մեջ հետագայում ձևավորվեց իբրև գոթական ոճ: Մայր եկեղեցին հիացնում է մինչև այսօր:

Անիի կոթողներից է նաև Հովվի եկեղեցին, որը գտնվում է պարիսպներից դուրս: Ըստ ավանդության եկեղեցին կառուցել է մի հովիվ, որին զատկի օրը չի հաջողվում մտնել Անի եկեղեցիներից մեկը մարդաշատ լինելու պատճառով: Այս գողտրիկ եռահարկ մատուռը մի հանճարեղ գործ է: Նա

աստղաձև շենք է, որի ներսում ստորին հարկի պատերից բարձրանում են վեց որմնասյուներ: Դրանց վրա հենվող կամարները հավաքվում են առաստաղի կենտրոնում, որտեղ պետք է սյուն լիներ՝ կենտրոնի կամարները և նրանց վրայի ծանրությունը պահելու համար: Բայց այդ սյունը չկա. կամարները միմյանց սեղմվելով պահում են իրար: Սյան տեղում կախված է եղել մի գեղեցիկ ջահ: Թ. Թորոմանյանը Հովվի եկեղեցին համարել է «Միջնադարյան Հայաստանի ճարտարապետության պսակը»:

Մյուս կոթողներից նշանավոր է Գրիգոր Լուսավորիչ կամ Գագկաշեն տաճարը, որը ըստ Գագիկ Ա թագավորի պետք է նմանվեր Զվարթնոցին, բայց Տրդատ ճարտարապետը չուզեց այն կրկնօրինակել:

Հիասքանչ կառույցներ են նաև Աբուղամրենց եկեղեցին, ինչպես նաև ս. Գրիգոր եկեղեցին, որը կառուցել է Տիգրան Հոնենցը:

Մյուս կոթողներից է Պահլավանիների ս. Փրկիչը, որը բավական լավ էր պահպանվել մինչև 1958 թվականը, այժմ կիսով չափ քանդվել է: Ի դեպ, իր ժամանակին Հովսեփ Օրբելին գրել է. «Բավական լավ պահպանված Փրկչի եկեղեցին խիստ կերպով մաշված է տակից և ունի մի քանի մեծ ճեղքվածքներ, մոտ ապագայում նրան փուլ գալու վտանգ է սպառնում, եթե իր ժամանակին չկատարվեն համապատասխան վերանորոգման աշխատանքներ»:

Նշանավոր կոթողներից է նաև Առաքելոց եկեղեցին:

Անիի նշանավոր պարիսպները, որ կարելի է տեսնել Անի կայարանից Լենինական գնալիս, կառուցել է Սմբատ Բ թագավորը, 10-րդ դարում, որը Աշոտ Գ Ողորմածի որդին էր: Նա իր կյանքը անցկացրեց խաղաղությամբ և շինարարությամբ: Անիի պարիսպները հայտնի են Սմբատի պարիսպներ անունով: Պարիսպները սրբատաշ քարից են շինված, 10—12 մետր բարձրությամբ և ձգվում են 2,5 կիլոմետր: Ունեցել են կիսաբոլոր և քառակող բազմաթիվ բուրգեր ու աշտարակներ, որոնք գեղեցկացրել են քաղաքի

համայնապատկերը: Պարիսպների մեջ իբրև զարդ գործածվել են տարբեր գույնի քարեր, որոնք տեղ-տեղ գոտիներ են կազմել, իսկ տեղ-տեղ դասավորվել են շախմատաձև: Որոշ տեղերում պարիսպների պատերին կերտվել են կենդանիների բարձրաքանդակներ, որոնք առանձին շուք են տվել պարսպին: Անին արտաքին աշխարհի հետ կապված է եղել Ախուրյան գետի վրա կառուցված հինգ քարաշեն և միաթռիչք կամուրջներով, որոնք բոլորն էլ ունեցել են 30 մետրից ավելի երկարություն: Ամենամեծը ներքին Ջրափի կամ Չրփլիի կամուրջն է , որն ունեցել է 34 մետր բացվածք: Այդ կամուրջները իրենց ժամանակի համար եղել են խոշոր կառուցվածքներ, ունեցել են գեղեցիկ ձևավորում և բարձրադիր թռիչք: Քանդվել են պատերազմների ժամանակ նվաճողների կողմից և ոչ թե բնական արհավիրքների հետևանքով: Այդ կամուրջներով է Անին կապվել արտաքին աշխարհի հետ, նրանցով է անցել «Մետաքսի ճանապարհի» մի ճյուղը, որը Անին դարձրել է վաճառաշահ քաղաք: Անի քաղաքի վաճառականները ամեն տարի այդ կամուրջների վրայով անցել գնացել են հեռու և մոտ երկրներ՝ այնտեղ վաճառելու հայ վարպետների գործած բրդյա, մետաքսյա թանկարժեք կտորները, ոսկերչական առարկաները, գեղարվեստական խեցեղեն և շատ այլ իրեր: Այդ կամուրջով են Անի մտել և դուրս եկել չինական մետաքսը, հնդկական ապրանքները:

Անեցիները շատ էին սիրում իրենց քաղաքը և ոչինչ չէին խնայում նրա բարեկարգման համար: Այդպիսի մի շրջան եղավ, հատկապես, Գագիկ Ա Բագրատունյաց թագավորության ժամանակաշրջանը: Նա թագավորեց շուրջ երեսուն տարի, որը Հայաստանի համար եղավ խաղաղության և լու–

սավորության մի շրջան: Նրա օրոք կառուցվեց Անիի ս. Գրիգոր եկեղեցին: Անին այդ ժամանակ հասավ իր զարգացման գագաթնակետին:

Տասնմեկերորդ դարի կեսերին ընկավ Բագրատունյաց թագավորությունը: Թշնամիների հարձակումները, առևտրական ճանապարհների փոփոխությունը, հաճախակի երկրաշարժերը պատճառ դարձան նրա կործանման: Առավել մեծ հարված էին 1319 թվականի երկրաշարժը և Լենկթեմուրի արշավանքները, որոնք կործանարար եղան Անիի համար:

Անին սկսեց աստիճանաբար ամայանալ, այնպես որ, 17-րդ դարի սկզբին նա արդեն անմարդաբնակ էր և ավերված: Անիի հայերը մեծ մասամբ գաղթեցին Լեհաստան և Ղրիմ: Հետագայում էլ Ղրիմից հայերը տեղափոխվեցին Դոնի ավազան, հիմնեցին Նոր Նախիջևան քաղաքը և շատ գյուղեր:

Ճիշտ է, Անին ռուսներին անցնելուց հետո (1877 թ.) շատ ուսումնասիրվեց և տեղում ստեղծվեց թանգարան, բայց երբ 1920 թվականին գրավվեց Թուրքիայի կողմից, ապա նորից մնաց գիտության, հատկապես հայագիտության համար անմատչելի:

Ինչպես ասվեց, մեծ գիտնականներ Նիկոլայ Մառը, Թորոս Թորամանյանը և Հովսեփ Օրբելին պեղումներ են կատարել Անիում և լույս աշխարհ հանել արքայական պալատների ու տաճարների, իշխանական ապարանքների հետքեր, ինչպես նաև իջևանատներ, քարավանատներ ու կամուրջներ: Նրանք լույս աշխարհ հանեցին նաև բազմաթիվ առարկաներ, որոնք գործածել են անեցիները մեզանից դեռ հազար տարի առաջ:

Այսպիսին է Բագրատունյաց ոստանը՝ շողշողուն Անին, որի ամբողջական պատկերը, նրա վեհությունը, հատկապես Մայր տաճարը շատ լավ ու մոտիկից երևում են Ախուրյանի այն ափից, որտեղ գտնվում է Խարկով գյուղը, և որտեղից էլ շատ մոտիկից վիճակվել է տեսնել ինձ: Երբ պետք է հեռանայինք, ես հազիվ պոկվեցի Ախուրյանից և Անիի աննման տեսարանից, մեր խումբը դանդաղ հեռանում է Անիից, որտեղ «Անխոնջ, սրամիտ վարպետները կամեցել են ապշեցնել տեսնողներին իրենց երկաթե գրչի ճարտար

խաղերով, թռիչքներով, անսպառ աշխույժով: Եվ միանգամայն հասել իրենց նպատակին: Ապշել են նրանց ժամանակակիցները, ապշում է և այժմյան այցելուն»:

* * *

Անիի մոտերքում ուրիշ նշանավոր կոթողներ էլ կան: Այդպիսիներից են Հոռոմոսի վանք կամ Ղոշավանք, Արգինա, Ծպնի, Զոչի, Գըզըլ Չախչախ, Երազգավորս (Շիրակավան) և այլ հնություններ:

ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔ ԿԱՄ ՂՈՇԱՎԱՆՔ

Անիի պարիսպներից դուրս, քիչ հեռու գտնվում են երկու հաղթական աշտարակներ, որը վրացերեն կոչվել է Ղոշուն, այսինքն զույգ: Այստեղից, էլ քիչ հեռու գտնվող վանքը ստացել է Ղոշավանք, այսինքն՝ «Զույգ վանք» անվանումը:

Անիից քառորդ ժամ հեռու է գտնվում այս մեծահռչակ վանքը, որը կառուցված է Ախուրյանի ափին, բարձրադիր, թերակղզու վրա, շրջապատված բլուրներով և անդնդախոր ձորով, որտեղով հոսում է Ախուրյանը: Վանքը կառուցված է համանուն գյուղում: Ժամանակին վանքը եղել է պարսպապատ: Բագրատունիների իշխանության անկումից հետո, շատ անգամ տարագիր հայերը ապաստան են գտել այստեղ:; Թե՛ գյուղի և թե՛ վանքի շրջակայքում կան հնություններ, քանդակազարդ խաչեր, փլված հաղթական կամարներ, իշխանական դամբարաններ:

Հոռոմոսի վանքը կամ Ղոշավանքը հավանաբար կառուցվել է 791 թվականին, չնայած պնդում են նաև, որ կառուցված պետք է լինի իններորդ կամ տասներորդ դարում: Վանքը ծաղկուն էր Բագրատունիների օրոք:

Հոռոմոս անունը ստացել է օտարազգի հոգևորականների կողմից, որոնք Հովհաննես վարդապետի առաջնորդությամբ գալիս են այս գյուղը և հիմնում վանքը: Վանքում նա առանձին ընդարձակ շինություն է կառուցել, ուր իջևանում էին ճանապարհորդները և առևտրական քարավանները:

Վանքի հյուսիսային կողմը, մի ձորադաշտի մեջ գտնվում է Բագրատունյաց թագավորների հանգստարանը, ուր կա երկու գեղեցկաշեն եկեղեցիներ՝ ս. Գևորգ և ս. Մինաս: Ս. Գևորգ եկեղեցու արևելյան կողմում են գտնվում Աշոտ Ողորմածի և Խոսրովանուշ թագուհու գերեզմանները:

ԱՐԳԻՆԱ

Արգինա երբեմնի գյուղաքաղաքը գտնվում է Ախուրյանի ձախ ափին: Բագրատունիների օրոք Արգինան ունեցել է բերդ ու պարիսպ: Մի ժամանակ եղել է նաև կաթողիկոսարան, ունեցել

է կրոնական վարժարան: Այստեղ թաղված են հայոց Անանիա և Խաչիկ կաթողիկոսները:

Արգինայի տաճարը, որը կառուցվել է Արգինա ավանում Տրդատ ճարտարապետի կողմից՝ 990 թվականին, թուրքերը հիմնահատակ կործանել են, չթողնելով ոչինչ:

Անիից հարավ-արևելք Տեկոր գետի կիրճում է գտնվում Խնծկոնքի հոյակապ վանքը: Այս հուշարձանախումբը բաղկացած է հինգ եկեղեցիներից: Եկեղեցիներն հետևյալներն են՝ ս. Սարգիս, ս. Ստեփանոս, Աստվածածին, ս. Կարապետ և ս. Լուսավորիչ: Սրանց մեջ ճարտարապետական լուսապսակ է ս. Սարգիս եկեղեցին, որը կառուցել է Վեստ Սարգիս իշխանը՝ 1027 թվականին:

Խնծկոնքի հուշարձանախումբը կանգուն է եղել մինչև 1918 թվականը: Ըստ վերջին տվյալների Խնծկոնքը հիմնահատակ է արված, բացառությամբ ս. Սարգիս եկեղեցուց, որը խարխլված վիճակում է, հասած կործանման եզրին: Մյուս հուշարձաններից է Մրենը, որը կառուցված է 7–րդ դարում և Հայաստանի հին ճարտարապետությանը պատիվ բերող կոթողներից է: Կանգուն է մինչև այսօր: Մրեն բնակավայրը մոտ է Բագարանին: Քաղաքատեղին հասնելու համար պետք է գետեզերքից բարձրանալ զառիվեր լանջը, ուր փռված են ավերակները: Ժամանակին Մրենը շեն ու բավականին մեծ քաղաք է եղել: Ըստ Ղափանցյանի, Մրեն՝ ուրարտերենից է, նշանակում է բերդ կամ ամրոց:

Չորս հարյուր հիսունմեկ թվականին, Ավարայրի ճակատամարտի ժամանակ հիշատակվում է Մրենը, որպես կարևոր քաղաք. Իսկ այժմ քաղաքի ավերակների մեջ կանգուն շենքը՝ Մրենի հոյակապ տաճարն է:

ԵՐԱԶԳԱՎՈՐՍ (ՇԻՐԱԿԱՎԱՆ)

Երազգավորսը ծանոթ է նաև Շիրակավան անունով: Գտնվում է Անիից–Հյուսիս, Ախուրյանի և նրա վտակ Բաշ–Շորագյալի միախառնվելուց ոչ հեռու:

Ներկայիս Բաշ-Շորագյալ գյուղի տեղում էր գտնվում պատմական Երազգավորսը: Բագրատունյաց թագավոր Սմբատ առաջինը 9-րդ դարում Բագարանից այստեղ տեղափոխեց արքայական աթոռը և Երազգավորսը դարձրեց Հայաստանի արքայանիստ մայրաքաղաք:

Այստեղ կան հին շենքերի ավերակներ, կարևոր հնություններ: Նշանավոր է ս. Փրկչի եկեղեցին:

Ծպնի հայաբնակ գյուղը նույնպես գտնվում է Շիրակի արևմտյան մասում: Ուներ հին եկեղեցի՝ կիսավեր գմբեթով: Եկեղեցու ներսի պատերին կենդանիների և թռչունների պատկերներ են քանդակված:

The Military Colonization of the Caucasus and Armenia under the Sassanids

By J. H. Kramers

THE ancient Arabic historian al-Balāḏurī (d. 892) begins his chapter on the conquest of Armenia by a description of the political conditions of those regions in Sassanian times. According to the local historical tradition, obtained from inhabitants of several Armenian towns, there had been a time when the people of the Ḫazars in Southern Russia were making continuous raids over the Caucasus passes and penetrated Persia as far as al-Dīnawar in Media. The first king to take energetic measures against these raids was Ḳubāḏ (Kawāḏ, 488–531). One of his generals ravaged Arrān (Albania) between the Araxes and the Kura; then Ḳubāḏ came himself and founded or, better, fortified in this region the towns of al-Baylaḳān, Barḏa'a, and Ḳabala. He erected also a wall of brick which extended from the country of Širwān in the east as far as the pass called Bāb al-Lān, the "Pass of the Alans". His work was completed by his son Kisrā Anūširwān (Ḫusraw I, 531–579), who fortified farther to the north the towns of al-Šābirān and Masḳaṭ,[1] and finally the very strong town of al-Bāb wa'l-Abwāb, on the site of the later Derbend. The name of this town, "the Gate and the Gates," is explained by the fact that its fortifications comprised the gates to several mountain passes. Here the text of al-Balāḏurī (ed. de Goeje, *Lugd. Bat.*, 1866, p. 194) continues as follows: واسكن ما بنى من هذه المواضع قوماً سمّاهم السياسيجين "He made dwell in these places which he had built a kind of people whom he called al-Siyāsīǧīn". Continuing the same tradition al-Balāḏurī describes the conquests of Anūširwān in the western direction, in Georgia, as far as the Black Sea, and in the south-western direction in Roman Armenia. Here were conquered in the first place Dabīl (Dwīn) and Našawā (Naḫčewān), and further the fortress of Wayaṣ[2] and several fortresses in the country of al-Sīsaǧān. Here (p. 195) the text continues: واسكن هذه الحصون والقلاع ذوى البأس

[1] On the topography of all these places in Albania cf. Marquart, *Ērânšahr*, pp. 111, 118, and the map accompanying W. E. D. Allen's *History of the Georgian People*, London, 1932.

[2] Arm. *Vayoç*, cf. Hübschmann, *Idg. Forsch.*, xvi, p. 469.

والنجدة من سياسيجيّة "He made dwell in these fortresses and strongholds strong and valorous men from Siyāsiğīya". Finally we read, at the end of the section on the conquests and the reign of the Persians in those regions (p. 197): فلم تزل ارمينية فى أيدى الفرس حتى ظهر الاسلام فرفص كثير من السياسيجين حصونهم ومدائنهم حتى خربت وغلبت الخزر والروم على ما كان فى أيديهم بديًا، "Armenia continued to be dominated by the Persians, until the appearance of Islam; many of the Siyāsīğīn then left their strongholds and their towns, which consequently were ruined, while the Ḫazars and the Romans recovered the territory they had originally possessed".

The orthographies السياسيجين and سياسيجيّة were adopted by de Goeje partly on the base of the different and generally unpunctuated readings of his manuscripts (see below) and partly on the assumption that the word must be related to the name of the Armenian district of al-Sīsağān and that it denotes the inhabitants of that region. In the note on p. 194 of his Balāḏurī edition de Goeje says: "Est populus cujus genealogiae princeps appellatur Sisag," while referring to St. Martin, *Mémoires sur l'Arménie*, Paris, 1818, i, pp. 207–214. Here St. Martin discusses the text of Moses of Khoren's *History* (book ii, ch. 7) on the province of Sisakan, which is the north-westernmost province of Great Armenia, lying between the Araxes and the Lake of Sewan and bordering on Albania; the older Armenian name is Siounik'. Moses of Khoren derives the name Sisakan from a *heros eponymos* Sisak; this Sisak is, however, as Hübschmann also (*Idg. Forschungen*, xvi, p. 263) thinks, only an imaginary forefather, whose name was deduced from the form Sisakan. Now the reason of de Goeje's assumption can be no other than the fact that in the second passage quoted from al-Balāḏurī (p. 195), the سياسيجيّة were placed also in al-Sīsağān.

I do not know if de Goeje is the first to have made this identification. For in Thornberg's edition of the *Chronicle of Ibn al-Aṯīr* there occurs a parallel to al-Balāḏurī's first passage in tome i, p. 319 (edited 1851), where the word in question is read السياسجين, although the MS. readings do not seem at all to make such a spelling more probable than any other. After de Goeje, however, the identification given by him has never been questioned; it was adopted by Marquart in his

earlier works (*Osteurop. und Ostasiat. Streifzüge*, Leipzig, 1903, pp. 37 sqq.; *Ērânšahr*, Berlin, 1901, p. 120) and by Hübschmann (*Idg. Forsch.*, xvi, loc. cit.).

Parallels to al-Balāḏurī's first passage are found, besides in Ibn al-Aṯīr, also in Ḳudāma (ed. de Goeje in *BGA.* vi, 1889), p. 259—where the reading السياسجيّين was adopted—and in the geographical dictionary of Yāḳūt (ed. Wüstenfeld, i, p. 221)—where the edition gives the same spelling as Ibn al-Aṯīr. A parallel to al-Balāḏurī's second passage (p. 195) is found in Ibn al-Faḳīh (ed. de Goeje in *BGA.* v, 1885), p. 288, where de Goeje has printed سياسيجيّته, in which the addition of the possessive ending gives in any case a better reading.

Ibn al-Faḳīh has, moreover, a passage, to which a parallel is not found in al-Balāḏurī. It is found on p. 291 of de Goeje's edition in a description of the fortification of the town of al-Bāb wa'l-Abwāb by Anūširwān and of the wall extending from this town to the mountains over a distance of seven farsaḫs. Here we read: وجعل فى هذه السبعة فراسخ سبعة مسالك على كلّ مسلك منها مدينة قد رتّب فيها قوم من المقاتلة من الفرس يقال لهم السِياسيكين، "He made in this distance of seven farsaḫs seven passages; each one of these was dominated by a town, in which he had placed Persian warriors named al-Siyāsīkīn". A parallel text is found in Yāḳūt, i, p. 440, where there is printed الانشاستكين. The latter reading is made also much more likely by the MSS. of Ibn al-Faḳīh, but de Goeje, by his Sisağian or Sisakian theory, has again adopted a reading complying with that theory.

Finally the same people are mentioned probably in al-Mas'ūdī's *Murūğ al-Ḏahab*, Paris edition, ii, p. 75, where it is said that they used the so-called Siyāwardī battle-axes. It is true that the Paris edition calls them السيابجة, but Marquardt (*Streifzüge*, p. 37) has pointed out that the Cairo edition, p. 89, has here السَياسِيجيّة.

Now a comparison of the different MS. readings [1] puts it beyond question that the unpunctuated original readings of the three text passages of al-Balāḏurī and their parallels is السساسحس and ساسحه, while the passage of Ibn al-Faḳīh, p. 291, and its Yāḳūt

[1] For footnote, see p. 616.

parallel go back to الاساسكس. My conclusion is that the first group must be punctuated النشاستجين (and نشاستجيه)—which is, indeed, the reading of the British Museum MS. of Ibn al-Aṯīr—and the second الانشاستكين—which is the printed reading of Yāḳūt, i, p. 440. The word would render then an arabicized plural of middle Persian *nišāstag*, belonging to the middle Persian verb *nišāstan*, the causative form of *nišastan* (cf. H. S. Nyberg, *Hilfsbuch des Pehlevi*, ii, Glossar, Upsala, 1931, p. 161). The meaning would be "somebody who has been made to dwell in a certain place" and, in a pregnant sense, a "garrisoned warrior". The Arabic verb اسكن used in the first passage of al-Balāḏurī is the exact counterpart of *nišāstan* in this sense.

This interpretation is much more obvious than that of Sisakians, because an Arabic plural derived from سيسجان would yield سياسجة and the addition of the ending *-ūn* or *-īn* would be abnormal in the highest degree. And as to the historical facts, it appears from al-Balāḏurī, that those garrisons were firstly laid in Albania and the Caucasian towns, and only afterwards in Armenia, amongst others in al-Sīsağān. Moreover, the text of Ibn al-Faḳīh, p. 291, states expressly that the garrisons consisted of Persians.

Another interpretation of the word concerned is incidentally given by J. Markwart in his paper, "Np. āδīna Freitag" (*Ungarische Bibliothek*, i, 13), p. 83,[1] where, without referring to the Arabic

Footnote to p. 615.

al-Balāḏurī.	p. 194	p. 195	p. 195.
	الساسحس (all MSS.)	نساسحه (two MSS.)	الساسجين
		ساسحه (one MS.)	النساسيجس
			الساسحس
Ibn al-Faḳīh		p. 288	- p. 291.
		نشاستحه	الاسنايسكس
		يشاستحه	الاسناسكس
		ساسجيه	الاسنايسكس
Ḳudāma	p. 257.		
	الساسحس		
Ibn al-Aṯīr	i, 319.		
	السناسنجين		
	النشاستجين		
	الساجيين		

[1] I owe this reference to the kindness of Professor V. Minorsky.

historians and geographers cited above, he takes it for granted that the Sasanian military colonists in Daghestan were called *spāsīgān* سباسيجون, سباسيجيّة. Markwart here interprets the word as "Dienstleute", deriving it from Pahlavi *spās*, which, as appears from the Armenian loanword *spas*, may have had also in middle-Persian the meaning "service" (cf. Nyberg, *Hilfsbuch*, ii, p. 205). I cannot agree with this explanation: (1) because a form *spāsīk* has not been actually proved to exist, while in Persian *sipāsī* apparently means only a "beggar", according to the *Burhān-i Ḳāṭi'*; (2) because the majority of the manuscript readings is in favour of the reading نش; (3) because al-Balāḏurī's text gives a kind of interpretation by the verb أسكن. Moreover, the form سباسجيّة does not deserve any regard, because the texts prove that the final ة is the suffix of the 3rd person preceded by the oblique form of the masculine Arabic plural.

The information given by the Arabic authors on these conquests reposes on local traditions gathered in early Islamic times and does not occur in this form in the Arabic versions of the Persian Royal Annals, the *Ḫwatāy-nāmak*. It is not found in the history of Sassanian Persia by al-Ṭabarī, nor in Firdawsī's *Šāhnāma*. For this reason the corrupted reading in the Arabic texts cannot be ascribed to the misinterpretation of a Pahlavi original. The two different original forms النشاستجين and الانشاستكين—with a prothetic vowel as in انموذج—also point to an endeavour of the early Islamic collectors of local traditions to render a word really heard.

From an Arabic grammatical point of view the ending *-īn*—used by Ibn al-Faḳīh even in the nominative—seems to be a compromise between the Persian ending *-ān* and the Arabic *pluralis sanus* ending in *-ūn* (gen. *-īn*). I do not know another instance of the plural of a Persian word being made in this way, but it certainly can be brought under the rule that the proper names of men form their plurals in this way.[1] The plural of non-Arabic words is formed by preference by a so-called "broken plural" (cf. Siddiqi, *Studien über die persischen Fremdwörter im klassischen Arabisch*, Göttingen, 1919, p. 20 sqq.); only the *nisba*-forms—which often represent as well the Persian ending *-ī(k)*—have generally *-īyūn*.

Further, it is to be noticed that the causative verb *nišāstan* is

[1] Wright's *Grammar of the Arabic Language*, 3rd ed., i, p. 195.

essentially middle-Persian, for which modern-Persian has *nišāndan* or *nišāẖtan*. In literary Pahlavi it is used in a cognate sense in the *Catalogue of the provincial Capitals of Êrânšahr* by Markwart (ed. Messina, Rome, 1931), pp. 9, 10, 17, for the founding of fire temples or a camp, while in Manichæan middle-Persian we find it used for the founding of Manichæan monasteries called *mānīstān* (Andreas-Henning, *Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan*, ii, Berlin, 1933, p. 11 [302]). Dr. Bailey kindly draws my attention to two passages in the Bundahišn (ed. Anklesaria), where *nišāstak* has equally the meaning of "settled", used of men. In the first passage (pp. $106^{7,8}$) it is said that nine of the primordial kinds or races of men passed the sea Frāẖkart from X^{u}vaniras and were settled in the other six Karšvars (*ō ān 6 kišvar i ditīgar vitārt u ōd nišāstak kart*). In the other passage (pp. 108^{13}, sqq.) it is told how the people of the Zangīk, who had sprung up under Aži Dahāk's reign from the mixture of men and female demons, fled from Ērānšahr when came the reign of Frētōn, and were made to dwell on the border of the sea (*pat kanārak-i zrāy nišāstak kart*). The reading of *nišāstak* (p. 109^{1}) is here corrupt, but as Dr. Bailey informs me, the shorter text has here the ideogram for "to sit". The language of Firdawsī has, just in the same meaning of populating a town—which is the meaning of النشاستجان—the verbs نشاختن (ed. Turner Macan, p. 1379, with relation to the foundation of Ǧōr—written erroneously Zōr—by Ardašīr I) or نشاندن (ed. Mohl, vi, p. 214, in connection with the populating of the town of Zēb-i H̱usraw with Roman prisoners by Anūširwān).

We have to finish by pointing to the fact that the interpretation given above of the Arabic texts is not without importance for our knowledge of the military administration of the Sassanid Empire, as it reveals the establishment of a system of frontier garrisons which reminds us very much of the organization of military themes in the Byzantine Empire in the seventh century and, in many ways, of the frontier-posts called *ribāṭ* in the Islamic empire of the Caliphs.

نقش ارمنیان در ترکیه عثمانی

دکتر ادیک باغداساریان

پس از تشـکیل حکومت عثمانی، ارمنیان نیز مانند ملل دیگر تحت یوغ آن قرار گرفته و لذا نقش خاص خود را در رونق و پیشرفت امپراتوری ترک ایفا نمودند.

مقامات عالی حکومت عثمانی همانا ارمنیان بودند. از آنان می توان اینان را نام برد: امیر سغبوس، امیر شنورک (که در سال ۱۷۲۰ چندین مدرسه ارمنی در استامبول تأسیس کردند). امیر آبراهام (در ۱۸۲۴ اولین چاپخانه را در ترکیه تأسیس کرد). هوانس دوزیان و مگردیچ جزایریان (گمرک کلا" به آنان تعلق داشت).

از سال ۱۷۹۵ به بعد انبار اسلحه و مهمات نسل اندر نسل به خانواده تاتیان تعلق داشت. چاپ اسکناس به خانواده دوزیان و (هاروتیون) بزچیان مربوط است. هنگامی که در سال ۱۸۲۸ سپاه روسیه به استامبول نزدیک می شد و ۱۵ میلیون غرامت می خواست، سلطان محمود بناچار از امیر بزچیان کمک خواست زیرا دولت قادر به پرداخت آن مبلغ نبود. سلطان ترک به مناسبت فوت این شخص دچار اندوه فراوان گردیده با لباس عزا در مراسم تشیع جنازه شرکت نمود.

هوانس تاتیان از سوی باب عالی به عنوان رئیس کارخانه های کاغذ سازی اطلس بافی و مواد منفجره منصوب شد و از سال ۱۸۵۶ مدیر کارخانه های چرم سازی، پارچه بافی و ذوب فلزات نیز گردید.

از قدیم فعالیت های ساختمانی و معماری به خانواده های ساروواریان و بالیان محول شده بود. با این حال دولت ترک مایل به محول کردن همه امور به ارمنیان نبود، لذا سرپرستان ترک برای آنان تعیین می کرد بویژه در ارتش و وزارت امور داخله.

ریاست خزانه دولتی همیشه به ارمنیان تعلق داشت : هاکوپ کازاغیان، میکایل پرتوگالیان و هوانس سکز پاشا وزرای خزانه داری بودند. گریگور افندی وزیر پست، تلگراف و شهرسازی بود(۱۸۶۴م.). ریاست دانشگاه های پزشکی و غیره با ارمنیان بود (برای نمونه نیکوغایوس روسینیان، آندرانیک خاندومیان، استپان اسلانیان، ترزبان، مهران گاراگاش، هاکوپ بویاجیان). کاراپت خدریان و گویومچیان مؤسسان فن حسابداری در ترکیه بودند. بازرگانان ارمنی جلفا

تجارت را در آن کشـور پایه گذاری کردند. هاروتیون پاشـا تاتیان برای مدت طولانی سـرپرسـت وزارت خارجه بود.

صـنایع و تجارت عمدتا" در دسـت ارمنیان بود مثلا" بازار زرگری اسـتامبول کلا" به ارمنیان تعلق داشت. واردات کشور به عهده یونانیان اما انحصار صادرات در اختیار ارمنیان بود.

در زمینه فرهنگ و هنر این چهره های سـرشـناس ارمنی بودند که در زمینه های مختلف می درخشیدند و برای یاد کردن آنان به حوصله فراوان نیاز داریم.

با این حال ترکها به عناصـر ارمنی اطمینان نداشـتند، مثلا" وقتی که در سـال ۱۸۲۶ ارمنیان برای تبریک مشروطیت با بیست کشتی عازم استامبول نزد علی پاشا استاندار بودند. شحص اخیر به نزدیکانش چنین گفت: "من از ارمنیان می ترسم، آنان مخفیانه کار می کنند و روابط نزدیکی با توده های مردم دارند و این امر را بعید نمی دانم که آنان با عناصـر ترک متحد شـده بر علیه حکومت عثمانی قیام کنند".

خدمات ارمنیان به امپراتوری عثمانی در سالهای (۱۹۰۸–۱۸۶۰)[1]

شاخص ترین ارمنیان در استان های مختلف امپراتوری عثمانی به شرح زیرند.

۱- دیاربکر

در نیمه دوم سده ۱۹کل جمعیت این استان به قرار زیر بود:

ارمنیان گریگوری ۵۷،۸۹۰ نفر

ارمنیان کاتولیک ۱۰،۱۷۰ نفر

ارمنیان پروتستان ۱۱،۰۶۹ نفر

جمع ۷۹،۱۲۹ نفر

یونانیان ارتدکس ۹،۲۵۰ نفر

یونانیان کاتولیک ۱۹۰ نفر

جمع ۹۴۴۰ نفر

کلدانیان ۱۶،۴۲۰ نفر

سوریان (ارتدکس) ۲۷،۵۴۴ نفر

لاتین ۱۶ نفر

یهودی ۱۲۶۹ نفر

جمع کل ۱۳۳،۸۱۸ نفر

با توجه به دیگر منابع در باره جمعیت دیاربکر می توان ارقام اصلاح شده زیر را داشت:

ارمنیان ۱۰۵،۰۰۰ نفر

نسطوریان و دیگر مسیحیان ۶۰،۰۰۰ نفر

ترکان ۴۵،۰۰۰ نفر

کردان ۵۰،۰۰۰ نفر

قزلباش (شیعه) ۲۷،۰۰۰ نفر

[1]- Mesrob K. Krikorian, Armenians in the Service of the Ottoman empire 1860-1908, London 1978.

یزیدی	۴،۰۰۰ نفر
جمع	۲۹۱،۰۰۰ نفر

یوهانس لپسیوس نیز ۱۰۵،۰۰۰ نفر را گزارش کرده و مجموع کل جمعیت را ۴۷۱،۵۰۰ نفر یاد نموده است.

ارمنیان در این استان به تجارت ابریشم و دیگر اجناس می پرداختند. حدود ۱۰۰ خانواده ارمنی ثروتمند وجود داشت. آنان صاحب هتل ها، کاروانسراها، گمرک و غیره بودند. همچنین آشپزها، صاحبان رستوران ها، نانواها، سبزی و میوه فروشها، قصاب ها همه ارمنی بودند[۱]. ارمنیان همچنین در ادارات دولتی خدمت می کردند.

ارمنیان در میان سالهای ۱۹۰۸-۱۸۶۰ در بسیاری از امور استان دیاربکر شرکت جستند. از جمله مقامات کوناگون دولتی، دادگستری، کارهای مکانیکی، امورمالی، بهداشت، آموزش و پرورش و امور اداری. بعنوان مسیحی آنها از عضویت در ارتش و نیز کلیه امور اسلامی و دادگاه اسلامی محروم بودند. تعداد بسیار کمی از آنها در دستگاه انتظامی یا پلیس پذیرفته می شدند. برخی از شخصیت های نامی ارمنی در این استان به شرح زیر هستند:

- آماسیان افندی، در سال ۱۸۹۲ رئیس امور تلگرافخانه دیاربکر بود
- آرمناک افندی در ۱۹۰۳ منشی معاون فرماندار ناحیه «بالو» بود.
- فیلیپوس آرپیاریان (نیمه دوم سده ۱۹)، اصلاً از ناحیه خارپوت، مدیر بانک کشاورزی دیاربکر بود.
- مگردیچ ترمارتیروسیان (پاپازیان) (۱۸۸۳-۱۷۹۲) متولد روستای آبوچه در کمالیه، پزشک بود. در سال ۱۸۲۶ از استامبول مجوز طبابت گرفت و به استخدام ارتش در آمد. در بغداد، بصره، دیاربکر، وان و ارزروم خدمت کرد و در ۱۸۷۲ باز نشسته شد.
- -ماتوس افندی خبازیان، خزانه دار مالیه عمومی دیاربکر بود (۱۸۹۸-؟) پیش از او برادرش آلکساندر افندی متصدی این مقام بود و او هم پس از پدرش آراکل (۱۸۶۰) این مقام را اخذ کرده بود.
- تیگران جراحیان (۱۹۰۰) عضو بازرسی دولتی دیاربکر بود.

[۱] – سفرنامه سیمون لهاتسی. ص ۲۰۵.

- هاکوپ حکیمیان. (نیمه دوم سده ۱۹)، کارشناس شیمی در خدمت حکومت دیاربکر بود.
- دکتر آرتین حلواچیان (نیمه دوم سده۱۹)، پزشک حکومت دیاربکر.
- تیگران ایلوانیان (۱۹۱۵-؟) در سال ۱۹۰۰ مترجم استانی دیاربرک و نیز معلم دبیرستان دولتی استان بود.
- هوسپ افندی کزازیان (۱۸۸۰) یک ارمنی کاتولیک متنفذ و ثروتمند و عضو شورای اداری دیاربکر.
- کاراپت خاندنیان (۱۹۰۰)، عضو دادگاه اولیه (بخش جنایی) دیاربکر بود.
- تیگران افندی کیریشجیان از ۱۹۰۵ تا ۱۹۰۸ معاون حکمران بالو بود.
- پارکو مارکوسیان افندی، از ۱۹۰۳ تا ۱۹۰۶ مهندس و بازرس جنگل ها و معادن سنجک ارگانی بود.
- هاروتیون میناسیان (نیمه دوم سده ۱۹). رئیس اداره پست دیاربکر.
- هوانس افندی میناسیان، عضو شورای اداری دیاربکر از ۱۹۰۶ تا ۱۹۰۸.
- کاراپت تیگران نقاشیان افندی (؟-۱۸۶۴) متولد دیاربکر. پست های مختلف داشت در سال ۱۹۱۲ رئیس اداره تلگراف شد.
- کاراپت ناتیک (نیمه دوم سده ۱۹)، وکیل و حقوقدان حکومتی بود.
- نشان افندی، از ۱۹۰۳ تا ۱۹۰۸ منشی معاون فرماندار ناحیه مادن بود.
- میساک شیریکجیان، عضو شورای شهر دیاربکر در حدود سال ۱۹۰۰.
- ر. چلبیان، قاضی دادگاه استیناف دیاربکر.
- خسرو چیراجیان(۱۹۰۰)، کارمند دایره بازرسی دیاربکر.
- بوغوس تمویان ، عضو شورای شهر دیاربکر.
- خاچاتور تیگرانیان (۱۹۱۵-؟)، صاحب بانک و عضو شورای اداری دیاربکر.
- گئورک زاریان (۱۸۹۲) از مقامات اداره پست و تلگراف دیاربکر در بخش زبان های خارجی.

۲- ارمنیان بیتلیس

جمعیت:

ارمنی ۱۸۰،۰۰۰ نفر

سایر مسیحیان ۱۵،۰۰۰ نفر

ترک ۴۰،۰۰۰ نفر

کرد ۷۷،۰۰۰نفر

سیرکاسیان ۱۰،۰۰۰ نفر

قزلباش ۸،۰۰۰ نفر

یزیدی ۵،۰۰۰ نفر

زازا و غیره ۴۷،۰۰۰ نفر

جمع ۳۸۲،۰۰۰ نفر

اهم فعالیت های ارمنیان شامل: دوایر دولتی، دوایر سیاسی، دادگستری، امورمالی و اداری، نظمیه، امورفنی، آموزش و پرورش و بهداشت عمومی.

نامدارترین ارمنیان بشرح زیر بودند:

- نازارت آلکسانیان، منشی فرماندار سنجک موش از ۱۹۰۳ تا ۱۹۰۴ بود.
- نشان آلکسانیان، منشی فرماندار سنجک موش از ۱۹۰۵ تا ۱۹۰۶ بود
- آنتون افندی بکمزیان(۱۸۹۸)، از ۱۸۹۸ تا ۱۹۰۱ منشی والی بتیلیس و نیز عضو شورای اداری شهر بود
- سمبات ترمیناسیان، معاون مالی-بیتلیس از ۱۹۰۶ تا ۱۹۰۳
- هاکوپ افندی حمامچیان، منشی فرماندر سنجک موش از ۱۸۹۹ تا ۱۹۰۳
- سارکیس افندی، منشی معاون فرماندار ناحیه شیروان در سنجک سیرت بود.
-

۳- ارمنیان وان

بر اساس گزارش کنسول انگلیس در سال ۱۸۶۲ میزان جمعیت استان وان بالغ بر ۴۱۸،۷۰۰ نفر بود که ۲۰۹،۱۰۰ نفر مسیحی و ۲۰۹،۶۰۰ مسلمان بودند:

- سنجک وان:

- مسیحی ۹۰،۱۰۰ نفر
- مسلمان ۹۵،۱۰۰ نفر

جمع ۱۸۵،۲۰۰ نفر

- سنجک حکیاری:

- مسیحی ۱۱۹،۰۰۰ نفر
- مسلمان(اکثراً کرد) ۱۱۴،۵۰۰ نفر

جمع ۲۳۳،۵۰۰ نفر

جمع کل ۴۱۸،۷۰۰ نفر

در سال ۱۸۹۰ کل جمعیت استان وان ۴۳۰،۰۰۰ نفر بود که ۱۷۸،۰۰۰ مسیحی ۲۵۲،۰۰۰ غیر مسیحی بودند:

-ارمنیان

- گریگوری ۷۹،۰۰۰ نفر
- کاتولیک ۷۰۸ نفر
- پروتستان ۲۹۰ نفر

۷۹،۹۹۸ نفر

- سوریان مسیحی
- نسطوری ۴۰،۰۰۰ نفر
-ا رتدکس ۵۲،۰۰۰ نفر

۹۲،۰۰۰ نفر

- کلدانیان ۶۰۰۰ نفر
- لاتین ۲ نفر
- کرد ۲۱۰،۰۰۰ نفر
- ترک ۳۰،۵۰۰ نفر
- سیرکاسیان ۵۰۰ نفر
- یهودی ۵۰۰۰ نفر
- یزیدی ۵،۴۰۰ نفر
- کولی ۶۰۰ نفر

جمع کل ۴۳۰،۰۰۰ نفر

مشاغل ارمنیان شامل کشاورزی، تجارت، حرفه های فنی، صنعتگر. برخی از شخصیت های ارمنی وان بقرار زیرند:

- مارکوس افندی آقابگیان، مدتی کوتاه در سال ۱۸۹۶ منشی والی وان بود.

- تیگران امیرجانیان (۹۷-۱۸۳۵)، رئیس شورای آموزش و پرورش وان در سالهای ۹۷- ۱۸۹۳، نیز مترجم رسمی دستگاه حکومتی وان بود.

- آرمناک بویاجیان، در سالهای ۱۹۰۶-۱۹۰۵ منشی معاون فرماندار ناحیه گواس بود.

- هوانس بویاجیان (۱۹۴۸-۱۸۵۴)، شخصی تحصیل کرده و برادر آرمناک بود و سالیان دراز در دستگاه حکومتی عثمانی خدمت کرد. از سالهای ۱۸۹۶ تا ۱۹۰۷ منشی والی وان بود.

- کاراپت افندی. منشی معاون فرماندار سنجک شاتاک در سالهای ۱۹۰۳-۱۹۰۲ بود.

- استپان ملیکیان(۹۶-۱۸۸۰) سالیان دراز در سفارت خانه ها و کنسولگری های عثمانی خدمت کرد (بعنوان سفیر و کنسول) در سال ۱۸۹۶ منشی و دستیار فرماندار وان گردید. او مضنون به همکاری با حزب سوسیالیست هنچاک بود.

- نازارت چاروخچیان، حدود ۱۹۰۸ رئیس پلیس یکی از بخش های وان بود.

- وارتان افندی، منشی معاون فرماندار گواش در سالهای ۱۹۰۳-۱۹۰۲ بود.

۴- ارمنیان ارزروم

برپایه گزارش کنسول انگلیس در سال ۱۸۶۲ جمعیت استان ارزروم بدین قرار بوده جمع کل ۷۳۲،۴۵۸ نفرکه ۲۵٪ آنها مسیحی بودند (اکثراً ارمنی)، در سال ۱۸۶۹ کنسول این کشور تعداد ارمنیان ارزروم را ۲۹۵،۷۰۰ نفر (۲۸۷،۰۰۰ گریگوری حواری و ۸۰۰۰ کاتولیک) گزارش کرد. در سال ۹-۱۸۸۸ ارزروم تبدیل به ولایت شد و جمعیت آن ۵۸۱،۷۵۳ نفر گزارش شده است که ۴۶۴،۱۲۹ نفر مسلمان و ۱۰۹،۸۳۵ نفر ارمنی بودند.

بر پایه یک گزارش دیگر در سال ۱۸۹۰ ترکیب جمعیتی ولایت ارزروم به قرار زیر بود:

-ارمنیان

-گریگوری ۱۲۰،۲۷۳ نفر

-کاتولیک ۱۲،۰۲۲ نفر

-پروتستان ۲،۶۷۲ نفر

جمع ۱۳۴،۹۶۷ نفر

- یونانی ارتدکس ۳۷۲۵ نفر

- قبطی ۱۶ نفر

- مسلمان ۵۰۰،۷۸۰ نفر

- یهودی ۶ نفر

- خارجی و غیره ۶،۲۰۶ نفر

جمع ۶۴۵،۷۰۲ نفر

بر اساس منابع ارمنی (بطریقیه ارمنی استامبول و آلماناک تئودیک)

جمعیت ارمنیان ۲۱۵،۰۰۰ نفر بود. (۱۹۰۰)

مشاغل عمده ارمنیان کشاورزی (بدون تملک زمین) تجارت، امور اداری و سیاسی، قضایی، مهندسی، بهداشت، دوایر دولتی (آموزش، بازرسی)، بندرت آنان در دستگاه انتظامی پذیرفته می شدند.

برخی از چهره های سرشناسی ارمنی در ولایت ارزروم به قرار زیر است:

- ل. آیجیان، منشی والی ارزروم.

- هامازاسپ بالاریان، در سال ۱۸۷۶ نماینده مجلس برای ارزروم بود. برادرش م. بالاریان صاحب بانک ارزروم بود.

- آندرانیک بیلوریان، منشی فرماندار استان ارزروم بود.

- درنیک دارپاسیان، مسئول دفتر ثبت احوال بود.

- خاچاتور تر نرسیسیان (۹۵-۱۸۱۰)، بازرگان. از دولت ایران تقدیر نامه گرفت رئیس گمرک ارزروم سپس وان بود. سالیان دراز مترجم شورای اداری ارزروم بود.

- میکایل حکیمیان از ۱۹۰۳ تا ۱۹۰۶ مترجم استانی بود.

- دانیل کراچیان. در سال ۱۸۷۶ به عنوان نماینده جامعه ارمنی ارزروم در مجلس شورای ملی عثمانی انتخاب شد.

- مگردیچ افندی. سر منشی اداره مالیه عمومی ارزروم در سالهای ۱۹۰۳ تا ۱۹۰۶ بود.

- دکتر ینوک پاپازیان (۱۹۱۳-؟) پزشک ارشد ارتش در ارزروم.

-گریگور شابانیان (۱۹۰۸-۱۸۳۵)، در سال ۱۸۶۵ عضو شورای اداری ارزروم و در ۱۸۸۵ مدیر اداره مالیه بود.

- دکتر میناس یارمایان (۱۹۱۵-؟) در بیمارستان نظامی عزیزیه خدمت کرد.

۵- ارمنیان ترابوزان

جمعیت ترابوزان در سده ۱۹ بقرار زیر گزارش شده است

-ارمنیان

-گریگوری	۴۴،۱۰۰ نفر
-کاتولیک	۲،۳۰۰ نفر
-پروتستان	۸۰۰ نفر
جمع	۴۷،۲۰۰ نفر
- یونانی	۱۹۳،۰۰۰ نفر
- لاتین	۴۰۰ نفر
- مسلمان (ترک)	۶۹۱،۷۰۰ نفر
- مسلمان(لاز)	۵۵،۰۰۰ نفر
- مسلمان(غیره)	۶۰،۰۰۰ نفر
یهودی	۴۰۰ نفر
جمع کل	۱،۰۴۷،۷۰۰ نفر

بر اساس یک آمار دیگر تعداد ارمنیان در ۱۸۷۴ بالغ بر ۵۲،۳۳۹ نفر بود. لپسیوس ۵۳،۵۰۰ نفر ارمنی گزارش کرده است.

ارمنیان ترابوزان به مشاغلی چون کشاورزی، صنایع دستی، صنعت و بویژه تجارت مشغول بودند. برخی از شخصیت های مشهور ارمنی بقرار زیر بودند:

- انتون افندی- مترجم استان از ۱۹۰۲ تا ۱۹۰۸

- لئون آسلانیان پزشک شهرداری از ۱۹۰۶ تا ۱۹۱۵

- اسکان آسلانیان بازرس جنگلهای استان در ۱۹۰۸

-گئورگ فکری، رئیس دادگاه مالی و منشی بازرس کل قضایی بود.
-کاراپت افندی منشی فرماندار سنجک ساسون در ۲-۱۹۰۱ بود.
- ادوارد افندی خوراسیان، مهندس ارشد در ۱۸۷۰.
-گریگور افندی شابانیان، رئیس اداره بدهی های عمومی بود.(۱۹۰۶-۱۹۰۰)

۶- ارمنیان سیواس

جمعیت در ۱۸۹۰ بالغ بر ۱،۰۸۶،۰۱۵ که ۱۷۰،۴۳۳ نفر ارمنی بودند. مشاغل ارمنیان شامل کشاورزی، صنایع دستی، چاپ، کمربند سازی، رشته های هنری، رنگرزی و نقاشی، تعمیر ساعت، خیاطی، کفاشی، نجاری، بنایی و قالی بافی. برخی چهره های معروف ارمنی بقرار زیرند:

-مانوک آنسوریان، مترجم کنسولگری فرانسه، متولد ۱۸۶۳
-اسکان اصلان، متولد ۱۸۵۳ بازرس جنگل ها و معادن سیواس.
-آرا بالیوزیان. متولد۱۸۶۵ رئیس نظمیه سیواس.
-بارویر بوغوسیان (۱۹۱۱-؟) خزانه دار اداره مالیات سیواس.
دکتر نازارت تاغاواریان (۱۹۱۵-۱۸۶۲)، مهندس کشاورزی و پزشک، در ۱۹۰۸ نماینده سیواس در مجلس شورای عثمانی در استامبول انتخاب شد.
-گارگین دواچیان (۱۹۶۴-۱۸۶۸)، در ادارات عالیه عمومی سیواس، بورسا، سالونیک و بیروت کار کرد. در ۱۹۰۳ تا ۱۹۰۸ منشی اداره مالی سیواس بود.
-هوانس فرنگولیان مهندس معمار شهرداری سیواس در نیمه دوم سده ۱۹.
-مارتیروس گابریلیان (نیمه دوم سده ۱۹)، مترجم رسمی استانی سیواس.
-گاسپار غوکاسیان، بازرگان و چهره سر شناس جامعه ارمنی، عضو شورای اداری شهر.
-دکتر آودیس کالپاکلیان (۱۹۳۵-۱۸۷۲)، پزشک شهرداری.
-کاراپت مسوپیان (نیمه دوم شده ۱۹)، آموزگار دبیرستان دولتی توخات.
-میکایل افندی در ۱۹۰۸-۱۹۰۷ منشی و دستیار فرماندار توخات بود.
-نازارت افندی ۱۹۰۶-۱۹۰۰ منشی فرماندار آماسیا.
-سارکیس بارسغیان، شخصی تحصیل کرده شیمیست.
-گئورک پاسبانیان (۱۹۱۵-؟)، تا ۱۹۱۲ کارمند مرکز آرشیو بود.
-پاشکال افندی منشی معاون فرماندار گورون. (۱۲۰۸-۱۹۰۳)

-دکتر کاراپت پاشایان (۱۹۱۵-۱۸۶۴) دکتر شهرداری.

-هاکوب صفریان، قاضی دادگستری توخات.

-هاکوپ شاهینیان، نماینده مردم سیواس در مجلس (انتخاب در سال ۱۸۷۶).

-گئورگ شیرینیان (۹۹-۱۸۲۸) پزشک شهرداری.

- آودیس چراسونیان، بازرگان و زمیندار در توکات قاضی محلی.

- هاکوپ تینگیریان (۱۹۰۹-۱۸۳۹) منشی فرماندار توکات

- دکتر هاروتیون وزنیان (۱۹۱۵-۱۸۸۳) دکتر شهرداری توخات.

۷- ارمنیان استان آدانا (نام جدید سیحان)

جمعیت در نیمه دوم سده ۱۹:

- ارمنیان

-گریگوری ۶۹،۳۰۰ نفر

-کاتولیک ۱۱،۵۵۰ نفر

-پروتستان ۱۶،۶۰۰ نفر

۹۷،۴۵۰ نفر

- مسیحی سوری ۲۰،۹۰۰ نفر

- مسیحی یونانی ۴۶،۲۰۰ نفر

- مسیحی لاتین ۴،۵۳۹ نفر

- مسلمان-ترک ۹۳،۲۰۰ نفر

- مسلمان کرد ۳۹،۶۰۰ نفر

- مسلمان سیرکاسیان ۱۳،۲۰۰ نفر

- مسلمان سوری و عرب ۱۲،۰۰۰نفر

جمع ۱۵۸،۰۰۰ نفر

-ایرانی-افغانی و دیگران ۴،۴۰۰ نفر

-کولی ۱۶،۰۵۰ نفر

- انصاری و غیره ۵۶،۰۰۰ نفر

جمع ۴۰۰،۵۳۹ نفر

مشاغل ارمنیان عبارت بودند از: کاشت حبوبات، میوه، گاوداری، تجارت، صنایع و حرفه های تخصصی، خیاطی، پارچه بافی، قالی بافی، بنایی، دباغی، رنگرزی و نقاشی، سنگتراشی و غیره.

برخی از شخصیت های این استان عبارتند از:

- میکایل افندی آقاسارکسیان (۱۹۴۲-۱۸۵۷) عضو دادگستری و قاضی.
- توروس باباخانیان (۱۹۱۷-۱۸۶۰) مهندس و معمار شهرداری.
-کاراپت افندی اویخانیان (۱۹۱۹-۱۸۸۵) صاحب مقام و مدیر اداره تلگراف سامبیلی.
- کاراپت افندی فرمانیان (۱۹۰۸-۱۸۴۷)، خزانه دار اداره مالیه
- شاهین فرمانیان (۱۸۷۶-۱۷۹۰) عضو شورای شهر و دادگاه بدوی.
- کاراپت افندی (۱۹۰۰) مدیر بانک عثمانی شعبه مرسین.
- آریستاکس افندی گاسپاریان (؟-۱۸۶۱) عضو دادگاه بدوی مشاور حقوقی و در ۱۹۰۸ به نمایندگی آدانا در مجلس انتخاب شد
-آندریاس گئورکیان (۱۹۳۸-۱۸۶۴)، وکیل دادگستری در حکومت
-بارسغ گرکاشاریان (۱۹۲۰-۱۸۷۲)، بازرگان و خزانه دار مالیه دولت در سایمبیلی.
-گریگور افندی آوتیکیان (۱۹۱۶-۱۸۴۱)، وکیل دادگستری.
- مگردیچ گویومچیان (۱۹۳۶-۱۸۷۵) در اداره تنباکو به عنوان معاون مدیر و حسابدار کار کرد. (در کوزان)
- دکتر ستراک مامالیان (۱۹۴۰-۱۸۷۵) پزشک شهرداری آدانا تا ۱۹۰۹
-کاراپت افندی نالباندیان (۱۹۵۰-۱۸۷۳) ثروتمند و عضو شورای اداری و دادگاه بدوی و سپس شهردار.
- ماتوس افندی نالباندیان (۱۹۴۲-۱۸۷۶) نماینده مردم کوزان در مجلس عثمانی (۱۹۱۴).
- هاکوپ نالباندیان (۱۹۰۷-۱۸۳۰)، زمیندار و عضو شورای اداری.
-گریگور پاشابزیان (؟-۱۸۷۱) عضو دادگاه بدوی تا آغاز جنگ جهانی اول
-کاراپت پاتاتیان (۱۹۳۲-۱۸۶۵) عضو شورای اداری و دادگاه بدوی کوزان.
- هامبارسوم رجبیان (۱۹۱۸-۱۸۴۵)، بازرگان و کارمند دولت و مشاور معادن فرماندار محلی و سه سال نیز شهردار

-مارتیروس سکسنیان، خزانه دار اداره مالیه.(فرزند میناس)

-میناس سکسنیان، متولد سایمبیلی، شهردار از ۱۸۷۹ تا ۱۸۹۴. بعد از او شهرداران ارمنی دیگری انتخاب شدند: گئوگ مانگریان، هامبارسوم رجبیان، میناس بهادریان، هاروتیون شجردمیان و کاراپت کشیشیان.

-آوتیک سوغانالیان (۱۹۲۰-۱۸۶۹) خزانه دار دولت محلی، دو بار نماینده مردم در مجلس عثمانی.

بوغوس توکلیان (۱۹۰۹-۱۸۶۰) سر مهندس آدانا.

-هاروتیون ترزیان (۱۹۲۰-۱۸۵۸)، عضو شورای شهر و مالیه.

-تیردادیان (۱۹۲۰-۱۸۷۷)، خزانه دار مالیه.

-سقراط توپالیان، شمیست شهرداری

-داویت اورفالیان (۱۹۰۹-۱۸۵۹) عضو دادگاه استیناف

-استپان زاهرجیان (۱۹۰۹-؟)، بازرس مالیه در آدانا.

۸- ارمنیان معموره العزیز (الازیگ)

جمعیت کل ۵۷۵،۳۱۴ نفر که ۶۹،۷۱۸ نفر ارمنی بودند. شغل آنها کشاورزی، تجارت، صنایع، حرفه های مختلف. آموزش و پرورش، برخی از شخصیت های ارمنی به قرار زیرند:

- نشان آرزرونی (۹۵-۱۸۴۹) شیمیست و جراح، پزشک شهرداری

- دکتر ادوارد ارصلان، پزشک شهرداری الازیگ

- هوانس ارصلان افندی، دستیار والی الازیک (۱۹۰۸-۱۹۰۰)

-گئوک بگیان(۹۴-۱۸۴۷) پزشک شهرداری خارپوت، آرابگیر، کمالیه، بیتلیس و ارزروم.

-آبگار بولوتیان، عضو شورای شهر پری، در نیمه دوم سده ۱۹.

- سارکیس تر داوتیان (۱۹۳۵-۱۸۶۰) بازرگان بعنوان عضو بازرسی دولتی در دادگاه ملانیه خدمت کرد.

-هاروتیون جلجلیان (۱۹۱۵-۱۸۷۰)، آموزگار فرانسه در دبیرستان های دولتی

- مانوک زرون (۱۹۳۸-۱۸۶۲)، مهندس راه و ساختمان

- ا. انشریان (۱۹۱۰-۱۸۴۶) پزشک شهرداری

- هاروتیون ارمویان، مامور مالیاتی در پری.

- آرتین حلواچیان (۱۹۱۵-۱۸۵۰) پزشک دولتی

-گریگور هولوبیکیان، شهردار پری

- بوغوس ایگناتوسیان (۱۹۰۵-۱۸۳۷)، تامین کننده لباس برای ارتش عثمانی در الازیک. واردکننده ماشین خیاطی از اروپا.

-خورن کالینیان (ترزیان). پزشک ارتش.

-میکایل کشیشیان (۱۹۴۳-۱۸۷۴)، پزشک شهرداری

-آراکل کچیان (؟-۱۸۸۵) حسابدار دایره مالیه کمالیه.

-سروپ افندی کوندوبگیان (۱۹۱۵-۱۸۶۸)، مدیر ثبت املاک و مامور اداره مالیه ملانیه.

-ماکار ماکاریان، سرپرست اداری روستای کویولو. موسس مدرسه ارمنی محل

-ماکار میساکیان (نیمه دوم سده ۱۹) مهندس شهرداری در الازیگ و ارزروم

-میناس چوکاسیزیان منشی مجال فرماندار پری (۱۹۰۸-۱۹۰۳)

-ساریم چوکاسیزیان، منشی معاون فرماندار آرابگیر ۱۹۰۸-۱۹۰۵.

-میکایل ترخانیان (۱۹۱۵-۱۸۶۵)، صاحب منصب دولتی در ملاتیه

-هوانس تیوتلیان (۱۸۹۵-۱۸۵۵) خزانه دار اداره مالیه

-بوغوس توتوایان منشی معاون فرماندار پرس.

-اوهان یاغدجیان (۱۸۹۰-۱۸۰۰)، تامین کننده غدا برای ارتش عثمانی، مورد تقدیر قرار گرفت مدالها و شمشیر افتخار دریافت کرد.

-هوانس یازیجیان (نیمه دوم سده ۱۹) آموزگار

۹- ارمنیان سوریه

۱- استان حلب در سال ۱۹۰۸: (۹۰۳،۲۶۹ نفر) که از این میان:

ارمنیان	۸۱،۱۲۰ نفر
یونانیان	۱۹،۹۲۳ نفر
مسیحی سوری	۴،۹۸۲ نفر
مسلمان	۷۵۹،۰۴۰ نفر
یهودی	۱۱،۷۴۸ نفر

۲- دمشق، بیروت و کوه لبنان حدود ۲،۰۲۵ نفر